

ԿԵՉԱՌԻՍԻ ՎԱՆՔԻ ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ
ՈՒ ՆՎԻՐԱՏՈՒՆԵՐԸ (XI-XIII դդ.)

Դժվար է գերազնահատել հայերեն վիմագրերի նշանակությունը հայոց պատմության բազմաթիվ ու տարաբնույթ հարցերի ուսումնասիրության համար: Հայերեն վիմագրերը լույս են սփռում երկրի թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական, թե՛ հոգևոր մշակութային կյանքի պատմության հարցերի վրա: Վիմագիր արձանագրությունների՝ իբրև պատմական սկզբնաղբյուրների նշանակությանն ու դերին կարելի է երկար անդրադառնալ, բայց մեր խնդիրն այդ չէ: Մենք ուշադրություն ենք դարձնելու միջնադարյան Հայաստանի կրոնական ու մշակութային կարևոր կենտրոններից մեկի՝ Կեչառիսի վանական համալիրի նվիրատվություններին, փորձելու ենք պարզել նվիրաբերված արժեքների և նվիրատուների հետ կապված որոշ հարցեր: Հոդվածի ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են XI-XIII հարյուրամյակները, որոնց ընթացքում Կեչառիսի համալիրի կառույցներին արձանագրվել են չորս տասնյակից ավելի վիմագրեր: Դրանք թեմատիկ առումով կարելի է երեք կարգի խմբել՝

- ա) նվիրատվական
- բ) հիշատակարանային
- գ) շինարարական

Հայտնի է, որ Կեչառիսի վիմագրերը հավաքվել և հրատարակվել են բազմիցս ու մի քանի ուսումնասիրողների կողմից: Այստեղ հաշվի են առնվել Գ. Հովսեփյանի և Հ. Եղիազարյանի ընդօրինակությունները միայն:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում XI դ. սկսած Կեչառիսը նախապես մտնում էր Ապիրատյանների իշխանական տոհմի տիրությունների մեջ, իսկ հետագայում նրան տեր դարձան ուրիշ տներ: Ապիրատյանները Կեչառիսը դարձրին մահ հոգևոր կենտրոն՝ այնտեղ հիմնելով հոգևոր կրթական համալիր: Այդ համալիրում կենտրոնականը Ա.

Գրիգոր եկեղեցին էր, որի հիմնադրման ժամանակի և հիմնադրի մասին վիճաբանական և մատենագրական տվյալները հակասական են ու իրարամերձ: Հետևաբար, պատմական այդ տեղեկությունների վրա խարսխված հետազոտողների տեսակետները հաճախ միմյանցից զգալիորեն հեռանում են:

Ղ. Ալիշանը ցույց է տվել, որ Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոսի անունով փորագրված շինարարական արձանագրության մեջ եկեղեցու կառուցման թվական նշված հայոց ՆՁԲ թ. (1033) չի համապատասխանում Գագիկ Ա Բագրատունու (990-1020) և Սարգիս Սևանցի (992-1019) կաթողիկոսի գահակալության ժամանակաշրջանին, ինչի մասին խոսվում է այդ արձանագրության մեջ: Հետևաբար, նա առաջարկել է արձանագրության ՆՁԲ թվաշարքը համարել սխալ և ուղղել ՆԾԲ, այսինքն՝ 1003, որն արդեն կհամընկնի վերոհիշյալ գործիչների իշխանության ժամանակաշրջանին¹: Ըստ արձանագրության՝ Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոսը եկեղեցին կառուցել է իր, իր պատրոնի և իր որդիների «բարեխոսության» համար:

Ղ. Ալիշանը հենվելով Վարդան Արևելցու և Մխիթար Այրիվանեցու տեղեկությունների վրա, որոնք Կեչառիսի եկեղեցու կառուցող են համարում Հասանի որդի Ապիրատին, վերջինիս նույնացնում է վերը նշված արձանագրության հեղինակ Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոսի հետ²:

Գ. Հովսեփյանն ընդունել է Ղ. Ալիշանի վերը նշված դրույթները, բայց գտել է, որ Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի կառուցած եկեղեցին չի պահպանվել, իսկ այսօրվա կանգուն Ս. Գրիգոր եկեղեցին կառուցել է Վասակի որդի Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին: Նման եզրահանգման համար նա վկայակոչել է Գրիգոր Պահլավունու անունից 1051 թ. կազմված մի վավերագիր: Վերջինս իտալերեն է և Հռոմի

¹ Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 259: Վկայակոչվող գործերի վերնագրերը միայն առաջին անգամ հղվելիս են լրիվ նշվում:

² Անդ.: Այս արձանագրության ընդօրինակող Հ. Եղիազարյանն քննարկի ՆՁԲ թ. ինքնակամ փոխել է ՆԾԲ-ի: Տես հեղինակի «Կեչառիսի վանքը և նրա վիճագիր արձանագրությունները» հրապարակումը, «Էքմիածին» 1955, թիվ 12, էջ 38:

մի արխիվից XIX դ. սկզբին տարվել է Փարիզ, որը Սեն Մարտենն ընդօրինակել է իր գրքում: Այս վավերագիրը գրաբար թարգմանել և «Այրարատ»-ում գետեղել է Ղ. Ալիշանը³:

Կեչառիսի համալիրին վերաբերող որոշ հարցերի վերջերս անդրադարձավ Կ. Մաթևոսյանը: Նա ևս Ա. Գրիգորի կառուցման թվականը համարում է 1003-ը, իսկ նրա կառուցող ճանաչում Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսին: Կ. Մաթևոսյանն իր տեսակետի օգտին մատնանշում է նոր տվյալներ, մասնավորապես Գ. Սարգսյանի հայտնաբերած Արզականի եկեղեցու 1001 թ. վիմագիրը, ուր Գրիգոր Ապիրատը նրա կարծիքով հիշատակված է «Գրիգորի Հայոց Մագիստրոսի ...» կապակցությամբ⁴:

Ն. Ադոնցը Գ. Հովսեփյանի «Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ» ուսումնասիրության Գ հատորի համար գրած գրախոսականում հակված է Ա. Գրիգորի կառուցման վերաբերյալ ընդունելի համարել 995 թ., որը մի վիմագրից ներմուծել է Աիմեոն Երևանցին իր «Զամբռ»-ում: Ի դեպ, այս թվականը, իբրև Ա. Գրիգորի հիմնարկեքի սկիզբ, ընդունում են մի խումբ ուսումնասիրողներ:

Ն. Ադոնցն առարկում է նաև Հասանի որդի Ապիրատի և Գրիգոր Մագիստրոսի նույնացմանը: Այլ կերպ ասած՝ Հասանի որդու վերը նշված արձանագրությունը նա համարում է ոչ վավերական: Ն. Ադոնցը մատնանշում է հիշյալ արձանագրության մեջ գործածված պատրոն տերմինը, նույնպես, որը դիտում է վիմագրի՝ ուշ ժամանակաշրջանի գրության ապացույց⁵:

Ինչպես նշվեց, ուսումնասիրողներից շատերը Կեչառիսի Ա. Գրիգորի կառուցումը կապում են Հասանի որդի Ապիրատ իշխանի հետ: Նա զգալի հետք է թողել Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմության մեջ: Ապիրատը «քաջ, հզոր և բովանդակ Հայաստանում հռչակված էր», հայտնի էր «Հայոց իշխան» հորջորջումով, իր տրա-

³ Ալիշան Ղ., անդ. էջ 259-260: Հմմտ. Յովսեփեան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 158:

⁴ Մաթևոսյան Կ., Հազարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից «էջմիածին», 2004, Ա, էջ 78:

⁵ «Զննական տեղեկագիր պրոֆ. Ն. Ադոնցի», Յովսեփեան Գ., Խաղբակեանք, էջ 464:

մադրության տակ ուներ 12 հազար հեծելազոր: Նա «խելացի էր ու առատածեռն»: Ապիրատ իշխանն ակտիվորեն մասնակցել է երկրի քաղաքական կյանքում սկսված ճգնաժամը հաղթահարելու փորձերին, երբ գահակալական անգիջում պայքար էին սկսել Գագիկ Ա Բագրատունու որդիները՝ Յովհաննես-Ամբատը (1020-1041) և Աշոտ Դ-ը⁶ (1020-1040):

Երկու համառոտ այլ ցուցումների համաձայն Ապիրատը ոչ միայն կառուցել է Կեչառիսը, այլև հանել Երևանի առուն⁷:

Միջնադարում գոյություն ունեցող կարգի համաձայն եկեղեցիների հիմնարկեքը կամ նավակատիքները նշվում էին մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ: Դրանց ներկա գտնվողներից յուրաքանչյուր ունենոր իրազեկում էր տվյալ հոգևոր հաստատությանն իր կատարած նվիրատվությունների վերաբերյալ: Նվիրատվություններով հատկապես աչքի էին ընկնում այդ հաստատությունների կտիտորները: Անտարակույս, «խելացի ու առատածեռն» Ապիրատ իշխանն աչքի պետք է ընկներ իր կառուցած եկեղեցու օգտին կատարած հարուստ ու արժեքավոր նվիրաբերումներով: Որքան էլ զարմանալի է, այդ մասին չի պահպանվել որևէ գրավոր ծանուցում:

Կեչառիսի Ս. Գրիգոր եկեղեցու նվիրատվական առաջին վավերագիր է դիտվում Յոռմի արխիվի գրությունը, որի մասին խոսվեց վերը և որը գրված է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու անունից ու կրում է 1051 թվագիրը: Գրիգոր Մագիստրոսը Բջնիի տերն էր, երբ տեսավ, որ Գագիկ Բ-ին բյուզանդացիները չեն թողնում հայրենիք վերադառնալ, իր տիրույթները հանձնեց Կոստանդին IX Մոնոմախ կայսրին (1042-1055)՝ «առնու զպատիւ մագիստրոսութեան, և զտեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետաց գիւղս և քաղաքս, գրով և ոսկի մատանեալ յազգէ յազգ մինչև յաւիտեան»⁸:

⁶ Մատթեոս Ռիոհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 9-11, Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2001, էջ 139-140:

⁷ Մխիթար Այրիվանցի, Պատմություն Հայոց, Մ., 1860, էջ 58:

⁸ Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերտցույ, աշխատասիրությամբ Կ.. Յուզբաշյանի, Ե., 1963, էջ 62:

Գրիգոր Մագիստրոսը հարկային արտոնություններ էր ստացել բյուզանդական կայսրությունից Սարմաշենի, Կեչառիսի վանքերի համար⁹:

Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու տերունական իրավունքը Կեչառիսի նկատմամբ պայմանավորված էր նրա երկու դուստրերի հետ Հասան Ապիրատյանի որդիների՝ Ապլքահապի ու Վասակի ամուսնությամբ:

Հռոմի 1051 թ. վավերագրում Գրիգոր Պահլավունին հիշատակվում է Ս. Գրիգոր եկեղեցու կառուցող և նվիրատու¹⁰: Նրա նվիրատվությունների մաս են կազմել ոսկե և արծաթե զարդերը, գոթերը և այլ պիտույքներ: Նվիրաբերվել է նաև երկու գյուղ ու մեկ այգի:

Հիշյալ վավերագրին կցված է Բջնիի եպիսկոպոսների Վանականի և Համավարի գրությունը, որով Ս. Գրիգոր եկեղեցուն իբրև թեմ նրանք հատկացնում են քսանհինգ գյուղ և մեկ քաղաք¹¹: Հռոմի արխիվի այս վավերագիրը թեև աղերսվում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարավային որմին գրված 1051 թ. վիճագրին, սակայն որոշ դեպքերում էականորեն տարբերվում է նրանից¹²:

Ըստ վիճագրի արձանագրությունների ժամանակագրական հերթականության, առաջինը Կեչառիսի Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային որմին Վարդըմբելի ՈԺԲ (1163) թ. նվիրագիրն է, որով նվիրատուն տեղեկացնում է իր կողմից Երևանում գտնվող «Մեղիտինոյ էգոյն չարեքն» գնելու և Ս. Գրիգորին նվիրելու մասին: Նվիրատուն դրա դիմաց ստացել է տարեկան երկու ժամասացություն¹³:

Մինչ Գ. Հովսեփյանի կողմից հիշյալ արձանագրության հավաստի վերծանությունը, նախորդ հեղինակներն արձանագրության

⁹ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, աշխատասիրությամբ Կ. Կոստանյանցի, Սլեքսանդրապոլ, 1910, էջ 103-104, 304:

¹⁰ Գ. Սարգսյանը նրան է վերագրում ոչ թե Ս. Գրիգորի, այլ նրա կողքի Ս. Նշան եկեղեցու կառուցումը (Տես «Հին Հայաստանի մշակույթը», Ժողովածու 12, Ե., 2002, էջ 87):

¹¹ Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 260:

¹² Այս երկու վավերագրերի ընդհանրությունների ու առանձնահատկությունների քննությունը տես Կ. Մաքևոսյանի նշված հոդվածում, էջ 89-91:

¹³ Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք, էջ 313:

ՈԺԲ (1163) թվաշարը կարդացել են ՈԾԳ¹⁴: ճիշտ չի վերծանվել նաև արձանագրության գնեցի-ն, որն ընթերցվել է նորոգեցի¹⁵:

Չարեքը կամ չարաքը պարսկական կշռի չափ է, այն կազմում է մեծ մանի 1/4-ը և հավասար է 750 գրամի¹⁶: Այն նաև հողատարածքի մակերեսի չափի միավոր է¹⁷: Բառը կազմված է պարսկերեն *car-yak* (չորս + մեկ) մասերից¹⁸:

Չարեքը տարածված էր նաև հարևան երկրներում և կապվում էր հողօգտագործման բնավարձակալության հետ¹⁹: Չարեքյան արտերն այն հողատարածքներն էին, որոնցից ստացված բերքի 1/4-ը հողատերերը թողնում էին այդ հողերը մշակողներին: Մեր օրինակում Վարդըմբելը գնելով Մեղիտունի այգու չարեքը, այգու տարածքի 1/4-ը նվիրում է Կեչառիսի Ս. Գրիգորին:

ժամանակի ընթացքում չարեքյան կոչված տարածքները դադարում են իրենց նախնական իմաստն արտահայտելուց և դառնում հատուկ անուն: Այսպես, 1771 թ. գրված կալվածագրերից մեկում խոր վիրապի վանքի առաջնորդ Ավետիք վարդապետը Նորք գյուղի Չարեքանոց այգու տեղը տալիս է նորքեցի Ղազարի որդի Մարկոսին՝ այգի տնկելու և դրա արդյունքից օգտվելու պայմանով²⁰:

Չարեք անունով տեղանուն հայտնի է Փառիսոսում²¹:

Ինչ վերաբերում է նվիրատու Վարդըմբել անվան բացատրությանը, ապա այժմ հավանական են համարվում Վարդի բերած,

¹⁴ Վիմական տարեգիր, կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս.Պետերբուրգ, 1918, էջ 46, Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 262:

¹⁵ Վիմական տարեգիր, անդ:

¹⁶ Хинц В., Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. Перевод с немецкого Ю. Э. Брегея, М., 1979, с. 44.

¹⁷ Давидович Е. А., Материалы по метрологии Средневековой Средней Азии, М., 1970, с. 106, 121, 131.

¹⁸ Անառյան Զ., Հայերեն արձանական բառարան, Ե., 1977, հ.Գ., էջ 625-626:

¹⁹ Али-Заде А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956, с. 75, 239.

²⁰ Կալվածագրեր, կազմեց Զ. Արախամյան, պրակ I, Ե., 1941, էջ 92:

²¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 392:

Վարդի տված ձևերը²²:

Նվիրատուի սոցիալական դիրքի վերաբերյալ մենք որևէ տվյալ չունենք: Ղ. Ալիշանն իրավացի է, երբ Վարդըմբելին համարում է երևանցի մեծատուն: Իրոք, Երևանում եղած այգիները, թեկուզ դրանց քառորդ մասը գնելու համար, քչերին կարող էին հասանելի լինել: Սրա հետ մեկտեղ հավանական չի կարող դիտվել Ղ. Ալիշանի կողմից մեկ ուրիշ նվիրատուի Երևանի Վարդ պատրոնի նույնացումը Վարդըմբելի հետ²³: Նշենք, որ Վարդ պատրոնի նվիրագրի թվականը չի պահպանվել:

Ժամատան հյուսիսային պատին ներսից արձանագրվել է Հայրաձայնի ՈԾԵ (1206) թ. վիճագիրը, որը տեղեկացնում է իր պատրոն Բուպալից Առինջքուն հող գնելու, այգի հիմնելու և Կեչառիսի սուրբ ուխտին նվիրելու մասին, որի դիմաց Գրիգոր վարդապետը և եկեղեցու մյուս միաբանները Թեոդորոսի տոնին բոլոր եկեղեցիներում սահմանում են մեկ պատարագ: Արձանագրության վերջում հետևում է անեծքի բանաձևը²⁴:

Նվիրատու Հայրաձայնի մասին մեր գիտելիքները չեն անցնում այս արձանագրության սահմանափակ տեղեկությունների շրջանակից: Հակառակ դրան՝ համեմատաբար մանրամասն պատկերացում ունենք նրա պատրոնի վերաբերյալ:

Սկզբնաղբյուրներում պահպանվել են Բուբայի անվան տարբեր ձևերը, որոնց կապակցությամբ հայտնի են ուսումնասիրողների դիտարկումները²⁵: Բուբայի՝ իբրև զորավարի տաղանդը դրսևորեց սելջուկ-թուրքերից Հայաստանի տարածքներն ազատագրելու մար-

²² Ավագյան Ս., Վիճական արձանագրությունների բառաքնություն, Ե., 1978, էջ 307-308:

²³ Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 262: Հմմտ. Ս. Ավագյան, Վիճական բառաքնություն, էջ 306:

²⁴ Յովսեփեան Գ., Խաղրակեանք, էջ 314: Հ. Եղիազարյանի վերծանության մեջ նվիրատուն հիշատակվում է՝ Բուզամեն անունով: (Տես Հ. Եղիազարյան, Կեչառիսի վանքը, էջ 42):

²⁵ Աղոնցի մատնանշված գրախոսությունը, նաև Бабабян А., Социально-экономическая и политическая история Армении в XII-XIV веках, М., 1969, с. 25-26. Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Ե., 1977, էջ 122-131, Ավագյան Ս., Վիճական բառաքնություն, էջ 50-52:

տակտն գործողությունների ժամանակ: Նա Իվանե Ջաքարյանի իշխանության գործակալն ու հրամանատարն էր, հեջուբների (իշխանության վարիչ կամ վերակացու) ավագը: Բուբայն հայտնի է մեծ իշխան, մեծ սպարապետ, իշխանաց իշխան և ամիրայից ամիրա հորջորջումներով²⁶: Եթե առաջին երկու տիտղոսները նշան էին նրա ստանձնած հատուկ ծառայությունների, ապա վերջինները սոսկ պատվատիտղոսներ էին՝ գուրկ որևէ պաշտոն արտահայտելու իմաստից²⁷:

Լինելով իր ժամանակաշրջանի ռազմական ավագանու քարծրաստիճան ներկայացուցիչներից, Բուբայն միաժամանակ խոշոր ավատատեր էր: Նա Չեղարքունյաց գավառի տերն էր, տիրույթներ ուներ նաև Վայոց ձորում²⁸:

Հայտնի իրողություն է, որ միջնադարյան իշխանական տոհմերի դիրքը որոշ դեպքերում պայմանավորված էր այլ տոհմերի հետ նրանց հաստատած խնամիական կապերով: Այս առումով ուշադրության արժանի է Բուբայի կողմից Լիպարիտ Օրբելյանին փեսայացնելու փաստը²⁹, մի իրողություն, որն որոշակի դեր էր ունեցել նաև Լիպարիտի իշխանության ընդլայնման ու ամրապնդման գործում:

Բուբայն հայտնի է Հայրավանքին, Աննահինին³⁰ և Նորավանքին կատարած իր նվիրատվություններով: Ենթադրվում է, թե նա մահացել է 1230-ական թթ.: Մարմինն ամփոփված է Թեժառույթի եկեղեցում³¹:

Կեչառիսի Ս. Կաթողիկե եկեղեցու հարավային պատին փորագրված է Վասակ խաղրակյանի ՈԿԳ (1214) թ. շինարարական-նվիրատվական արձանագրությունը: Վասակի նվիրաբերած արժեքներն են եկեղեցական սպասքները, տեքստի խաթարված լինելու պատճառով անունը չպահպանված գանձագին մեկ գյուղ, մեկ այգի Երևա-

²⁶ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Ե., 1973, էջ 69, Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 353, 356-357:

²⁷ Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 127-129:

²⁸ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Ե., 1973, էջ 69, Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 356-357:

²⁹ Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 396-397:

³⁰ Դաֆադարյան Կ., Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1957, էջ 129:

³¹ Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 126-127:

նում, մեկ ուրիշ այգի Նորաշենք գյուղում: Վասակի արձանագրությունը եզրափակում է նրա տիկինը՝ Մաման, որը եկեղեցուն ընծայել է ևս մեկ այգի՝ Երևանում: Ուշագրավ է, որ Վասակն իր նվիրաբերած գյուղը ձեռք է բերել գնելով, մինչդեռ Նորաշենքի և Երևանի այգիները գնելու մասին նա չի ակնարկում: Այնինչ Մամայի նվիրած այգին նվիրատուն ստացել է իր «հալալ» ունեցվածքով³²:

Նույն եկեղեցու արևմտյան մուտքի կամարներին ու կամարակալ դռան քարին պահպանվել է Վասակ Խաղբակյանի երկրորդ արձանագրությունը, որով նա իր պատրոնների՝ Իվանեի, Շահնշահի, Ավագի, Խոշաքի ու իր հարազատների արևշատության համար կառուցել է այդ եկեղեցին: Արձանագրության վերջում հավելվել է «Գիրս ընծա: Ա: լաւ շինակնատուն ի Նորաշենքն երեստ եւ: Ա: ի Կարենիսն»³³: Ն. Ադոնցը թեև ցույց է տվել շինակնատուն բառի կազմությունը, սակայն նրա իմաստը համարել է չպարզաբանված: Արդեն նշվել է, որ հիշյալ արտահայտությունը քերականորեն չի կապվում արձանագրության բուն տեքստի հետ և այն հետագայի հավելում է: Ըստ այսմ, կարծվում է, թե Նորաշենքի ու Կարենիսի գյուղացիները ոչ թե առանձին են նվիրաբերվել եկեղեցուն, այլ ամբողջ ընտանիքներով, գերդաստաններով կամ երդերով³⁴:

Այս երկու արձանագրությունների հեղինակ Վասակ Խաղբակյանը քաջ հայտնի է մատենագրական երկերից և ուրիշ վիճագրերից: Նրան անդրադարձել է Գ. Հովսեփյանն իր կարևորագույն աշխատության մեջ, վեր հանել Վասակի գործունեության հիմնական դրվագները³⁵:

Վասակը Խաղբակյան կամ Պռոշյան տոհմի այն ականավոր գործիչն էր, որ քիչ ներդրում չունեցավ սելջուկյան գերիշխանությունից երկրի ազատագրության գործում: XIII դ. 90-ական թթ., նա իր որդիների՝ Պապաքի, Մկրեմի, Պռոշի և իշխանական այլ տոհմերի զորագնդերի օգնությամբ համառ ու անգիջում մարտեր էր մղում սելջուկ թուր-

³² Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք, էջ 299-300:

³³ Նույն տեղում, էջ 302-303:

³⁴ Ավագյան Ս., Վիճական բառաքնություն, էջ 246-253:

³⁵ Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք, էջ 35-40:

քերից Վայոց ձորը, ինչպես հավանական է դիտվել նաև Բջնին, Դվինը ազատագրելու համար³⁶։ Իբրև վարձատրություն նշված մարտերին ցուցաբերած ակտիվ մասնակցության ու վասալական հավատարմության, վրաց թագավոր Գեորգի Լաշան և Իվանե աթաբեկը ճանաչեցին Վասակ Խաղբակյանի իշխանությունը³⁷, որն ընդգրկում էր Վայոց ձորի, Շահապունիքի, Կոտայքի և Վարաժնունիքի որոշ մասերը³⁸։

Ժամատան աջակողմյան դասի ավանդատան ճակատի ՈԿԳ (1214) թ. արձանագրությամբ Յովհաննիսածայրին հատկացվել է երկու պատարագ, իսկ ծախ ավանդատան դուռն գլխի նույն թվականի մեկ ուրիշ արձանագրով Մխիթարին տրվել է նույնքանը³⁹։ Գ. Յովսեփյանը հիշյալ երկու արձանագրությունների բնույթից ելնելով՝ դրանք կապում է եկեղեցու օծման կամ նավակատիքների տոնի հետ։ Նա առաջին արձանագրության Յովհաննիսածայրին անվան ծայր բաղադրիչը բացատրել է ծեր իմաստով⁴⁰։ Այնինչ Ա. Ավագյանը վիճաբերից բերած բազմաթիվ օրինակներով հաստատում է, որ ծայր-ը բաղադրյալ անձնանուններում ցույց է տալիս «գերդաստանի ազնվագույն, բարձրագույն կամ վերջին զավակը»⁴¹։

Ա. Նշան եկեղեցու արևմտյան պատին Գրիգորի որդի Մխիթարիչի անթվական արձանագրությունն է, որը նվիրում է Երևանում գտնվող իր աղբին կոչված այգին և ստանում մեծ թվով ժամեր՝ հինգը իրեն, երեքը՝ «Տիկնացտիկնա Կոկորին մորն», չորսը՝ Գրիգորին, երեքը՝ Մամիկին⁴²։

Այս նվիրատվությունը Կեչառիսի ստացած ամենից բարձր գին ունեցող կալվածքներից է, և պատահական չէ, որ դրա դիմաց եկեղեցու սպասավորները հատկացրել են մեծ թվով արարողություններ։

³⁶ Մանանդյան Դ., Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, Գ, Ե., 1977, էջ 164։

³⁷ Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 397։

³⁸ Նույն տեղում։

³⁹ Յովսեփյան Գ., Խաղբակեանք, էջ 315։

⁴⁰ Նույն տեղում։

⁴¹ Ավագյան Ա., Վիճական բառաքնություն, էջ 130-136։

⁴² Յովսեփյան Գ., Խաղբակեանք, էջ 314-315։

Ղա կարող է հաստատել նաև այդու աղբին որոշիչը, որը տվյալ դեպքում ցույց է տալիս նրա բարձր բերքատվությունը⁴³:

Գարեգին Յովսեփյանն իրավամբ նշված արձանագրության Կուկորին նույնացնում է 1246 թ. Հավուց թառում թաղված պարոն Կուկորի հետ: Վերջինս հայտնի է նաև այդ վանքին կատարած իր նվիրատվություններով: Այստեղ ևս գտնվել է Տիկնացտիկնայնի նվիրատվական արձանագրությունը⁴⁴:

Կեչառիսի և Հավուց թառի վանքերին կատարած նվիրատվությունները, ինչպես նաև Կուկորի պարոն տիտղոսը, Կուկորի մոր՝ Տիկնացտիկնայ անունը ենթադրել են տալիս, որ նշված անձինք պատկանել են ունևոր դասին, և նրանցից ոմանք առնվազն տեղական նշանակության վարչական գործառույթներ են իրականացրել:

Կեչառիսի ժամատան հարավային պատին արտաքուստ պահպանվել է Վաչե Վաչուտյանի ՈԿԲ (1213) թ. նվիրատվական արձանագրությունը, որով նրա հեղինակը, տիկինը՝ Մամախաթունը և որդիները՝ Քուրդն ու Վաչուտը եկեղեցուն նվիրել են իրենց գանձագին գյուղում՝ Շենգավիթում այգի և եկեղեցական սպասք⁴⁵:

Վաչե Վաչուտյանը մեկն էր այն զորավարներից, ով ակտիվորեն մասնակցեց սելջուկ-թուրքերից երկիրը ազատագրելու XII դ. 90-ական թթ. Ջաքարյան եղբայրների նախաձեռնած կռիվներին: Իբրև վարձատրություն իր նկատմամբ ցուցաբերած հավատարմության, ինչպես նաև մատուցած ծառայությունների համար, Ջաքարե Ջաքարյանը նրան ժառանգական տիրույթի սկզբունքով շնորհեց Արագածոտնը: Այսպիսով, Վաչե Վաչուտյանը հիմնադրեց մի իշխանություն, որը վասալական կախվածության մեջ էր գտնվում Ջաքարե Ջաքարյանի իշխանությունից: Ինչպես որ Վաչեն էր իրեն համարում Ջաքարեի ծառան, այսինքն՝ վասալը, հպատակը, նույն կերպ Վաչեն ուներ իր հպատակները, որոնց մասին թեպետ աղուտ, բայց տեղեկություններ; այնուամենայնիվ ունենք: Անբերդի արձանագրությամբ Գրիգոր և Գուրգեն

⁴³ Աղբին բառի մասին տես Ավագյան Ս., Վիմական բառաքնություն, էջ 23-24:

⁴⁴ Յովսեփեան Գ., Խաղբակեանք, էջ 164, ժանր. 2:

⁴⁵ Անդ, էջ 31-32:

եղբայրները հիշվում են իբրև Վաչեի «հրամանակատարը», իսկ Հովհաննավանքում ոմն Սարգիսը՝ «ծառայական»:

Վիմագրերում Վաչե Վաչուտյանը հիշատակվում է տարբեր տիտղոսներով՝ պարոն, անբերթցի, իշխանաց իշխան, տէր Ամբերդո, վերակացու գավառիս, կողմնակալ աշխարհիս:

Սանահինում, Կեչառիսում, Սաղմոսավանքում, Հովհաննավանքում, Հաղբատում, Մակարավանքում, Հառիճում, Հռոմոսում, Տեղերում, Ամբերդում, Ուշիում և այլուր արձանագրություններ են պահպանվել Վաչեի ու նրա տիկնոջ՝ Մամախաթունի և գավակների կողմից կառուցած եկեղեցիների կամ նրանց համար կատարած նվիրատվությունների վերաբերյալ:

Ս. Նշանի դռան ճակատաքարի անթվական արձանագրության համաձայն, Երևանի Վարդ պատրոնը Ս. Գրիգորին է նվիրում իր հայրենի Չմշկա կոչված այգին՝ ստանալով տարին ութ պատարագ, չորսը իրեն, չորսը Անիային, որն ինչպես ենթադրվում է նրա կինը պիտի լիներ: Արձանագրության մեջ հիշատակվում է հայր Պետրոսի անունը⁴⁶: Հայր Պետրոսը հեղինակ է դարձյալ թվականը չպահպանված մեկ ուրիշ՝ Ս. Գրիգորի հարավային պատին գրված արձանագրության, որի տողերը մնացել են ժամատան պատի տակ: Գ. Հովսեփյանն այս վերջին արձանագրության գրության թվականներ է համարում 1161-1166-ը, հետևաբար ըստ նրա հայր Պետրոսի օրոք է գրվել նաև Երևանի Վարդ պատրոնի արձանագրությունը⁴⁷: Պ. Մուրադյանը հայր Պետրոսի արձանագրությունը համարում է ավելի ուշ ժամանակաշրջանի՝ XIII դ. վերջի կամ XIV դ. սկզբի գրություն⁴⁸:

Վարդի պատրոն տիտղոսը ևս ցույց է տալիս, որ նա ներկայացնում էր տեղի ազնվականությանն ու ունևոր դասը:

Կեչառիսի զավթի արևմտյան ճակատակալ քարի անթվական արձանագրությունից տեղեկանում ենք Ամարասի եպիսկոպոսներ Սարգսի և Վրթանեսի դրամական հատկացումների մասին: Նրանք Ս. Գրիգոր եկեղեցուն նվիրում են 200 դահեկան: Նվիրագրում եկեղեցու

⁴⁶ Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք, էջ 31:

⁴⁷ Անդ, էջ 162:

⁴⁸ Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 129-130:

սպասավորները հիշատակում են ստացված գումարի նպատակային ծախսումների մասին. 100 դահեկանը նրանք հատկացնում են ջրաղացին, 100-ը՝ գավթին⁴⁹: Այս արձանագրությունից գաղափար ենք կազմում Կեչառիսի հոգևոր հաստատության արտադրական ձեռնարկության՝ ջրաղացի վերաբերյալ: Ինչպես նշվեց, արձանագրությունն անթվական է: Գ. Յովսեփյանը կարծում է, որ արձանագրությունը գրվել է մոտավորապես 1242 թ., բայց ոչ ուշ քան 1246 թ., երբ Ամարասի Սարգիս եպիսկոպոսն արդեն վախճանվել էր: Ասարգիս եպիսկոպոսի և Վրթանեսի տարագրությունը և վերադարձը հայրենի Արցախ, Գ. Յովսեփյանը, կապում է թաթարների արշավանքների հետևանքով տեղի ունեցած ավերածությունների հետ⁵⁰: Խաչենի և Խոյախան բերդի տեր Հասան Ջալալը իր տիկնոջ՝ Մամքանի հետ այցելում է Կեչառիս, որն ավերվել էր թաթար-մոնղոլների կողմից: Նրանք զգալի միջոցներ ծախսելով՝ նորոգում են վանքը և յուրաքանչյուր տարի վանքին հատկացնում 40 դուկատ: Այդ գումարը տրվել էր «ի համարեն վաճառեն», որը Գ. Յովսեփյանը նույնացնում է Հասան Ջալալի իշխանության մեջ մտնող վաճառք վայրի հետ:

Արձանագրության թվականը ՈՂԷ (1248) է⁵¹:

Ամուսիններ Սոնթի և Խաթուրի՝ ժամատան պատին թողած արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ ՉԺԱ (1262) թ. նրանք իրենց հոգու արդյունքը տվել են Ս. Գրիգոր եկեղեցուն և ստացել երեք ժամերգություն, երկուսը ամուսնուն, մեկը՝ տիկնոջը⁵²: Ի դեպ նշենք, որ Կեչառիսի վիմագրերում հոգու արդյունք եզրին հաճախ ենք հանդիպում, թեև գտնում ենք նաև հոգոյ ինչք ձևը: Այլուստ հայտնի են նաև դրանց տարբեր ձևերը՝ հոգեբաժին, հոգոյ թոշակ, հոգւոյն պաշար, հոգեմասն բաժին: Նշենք, որ Ա. Մալխասյանցի բառարանում նշված տերմինը ձևակերպված է հետևյալ կերպ. «Տուրք, որ մեջեցյալի տերերը տալիս էին մայրավանքին կամ քահանային իբրև մեջեցյալի հոգու բաժինը: Հոգեբաժինը տալիս էին դրամով, նյութեղենով և կալվածոք»:

⁴⁹ Յովսեփյան Գ., Խաղբակեանք, էջ 316:

⁵⁰ Անդ, էջ 167:

⁵¹ Յովսեփյան Գ., Խաղբակեանք, էջ 317:

⁵² Անդ:

րով»⁵³։ Նկատենք, որ հիշյալ ձևակերպումը թերի է, քանի որ այդ կարգի նվիրատվությունները պարտադիր չէին միայն հանգուցյալների անունից տրվելու, դրանք կարող էին հատկացվել նաև ողջերի կողմից և հենց իրենց անունից։ Կեչառիսի արձանագրություններում հանդիպում են շուրջ մեկ և կես տասնյակ այս կարգի նվիրատվություններ, որոնց, և թվականն է անհայտ, և նվիրաբերությունը։

Վիճագրերում կնոջ համեմատ երբեմն ամուսնուն հատկացվում էր կրկնակի, նաև եռակի արարողություն։ Այսպես ԶԺԳ (1264) թ. Վարհամը և Թամթերը Ա. Գրիգորին տալով իրենց հոգու արդյունքը ստանում են 4 ժամ, 3-ը՝ Վարհամին, մեկը՝ Թամթերին⁵⁴։ Մոնթի և Խաթուրի ստացած արարողություններն, ինչպես նշեցինք, համապատասխանաբար երկու և մեկն են։ Անթվական մեկ ուրիշ արձանագրությամբ Աարգիսն ու Ջամալը ստացել են երեք պատարագ, երկուսը՝ ամուսինը, մեկը՝ կինը⁵⁵։

Կեչառիսի նվիրատվական արձանագրություններից մեկի հեղինակը Պապաք խաղբակյանն է՝ Պռոշ իշխանի (1223-1284) որդին։ Նա գավթի ներսի հարավային պատի նվիրագրով Ա. Գրիգոր Լուսավորիչ Կաթողիկե եկեղեցիներին իր ազգական և ընկեր Գրիգորի հետ նվիրել է Կավանոց կոչված տեղի նորքն, այսինքն՝ նոր հիմնած այգին ու 200 արծաթ դրամ։ Նվիրատուն ապահարկ է հայտարարել իր այգին, արգան և ձեռնավորի հարկերից⁵⁶։

Պապաքի այս արձանագրությունը նույնպես թվագիր չունի։ Բայց հավանական է թվում, որ այն կատարվել է Պռոշի մահվանից հետո ենթադրվում է նաև, թե նա և իր եղբայր Ամիր Դասանն իրենց հորից՝ Պռոշ խաղբակյանից, ընդ որում առաջինն ավագության սկզբունքով։ Այդ մասին մեզ են հասել մի շարք գրավոր տվյալներ։ Պապաքն ու

⁵³ Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց Ս. Մալխասեանց, հ. III, Ե., 1944, էջ 120, 122։

⁵⁴ Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք, էջ 317։

⁵⁵ Անդ, էջ 315։

⁵⁶ Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք, էջ 308։ Արգանը քրի դիմաց զանձվող հարկն էր։ Ձեռնավորահարկի մասին տես Բարխուդարյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական արձանագրություններ և դիտողություններ, «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», Ե., 1971, էջ 92-95։

Ամիր Դասանը շարունակել են զբաղեցնել իրենց սյուզերենների իշխանության զինված ուժերի հրամանատարությունը: Պապաքի կյանքի տևողությունը հասցվում է մինչև 1298/9 թվականը⁵⁷:

Պապաքը քաջ հայտնի է նաև իր ծավալած շինարարությամբ, հատկապես Գեղարդավանքում, ուր կառուցել է վիմափոր գավիթ:

1295/6 թ. նա Ամիր Դասանի որդու՝ Էաչիի հետ ստորագրել է Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի դեմ ուղղված թղթի տակ՝ Օրբելյան իշխաններից հետո: Այս հանգամանքը հիմք է տվել եզրակացնելու, որ XIII դ. երկրորդ կեսին, Խաղբակյանների քաղաքական իշխանության ազդեցությունն աստիճանաբար նվազում էր՝ ի հետևանս Օրբելյանների ազդեցության աճի⁵⁸:

Կեչառիսի վանքի նվիրագրերի մի մեծ խումբ մեր կողմից արծարծված հարցերի պատասխանը չի տալիս դրանց անկատարյալ լինելու պատճառով: Այդ նվիրագրերից մի քանիսը չունեն գրության թվականներ, մյուսներից բացակայում են նվիրաբերված արժեքների անունները, երրորդներից պարզ չէ նրանց բնակավայրը և այլն: Այս կարգի նվիրատուների ցանկում ենք մտցնում Աղվանքի Ատեփանոս կաթողիկոսին, Մարկոս քահանային, Գետիկի վանքից Աարգիս կրոնավորին, Գանձասարի Ատեփանոս փակակալին, Չարաբերդի Աարգիս եպիսկոպոսին, Աարգիս տանուտերին, Դավիթ Զուղայեցուն և տեր Բարսեղին:

Այսպիսով, Կեչառիսի վանքի նվիրատվական, շինարարական ու հիշատակարանային արձանագրությունների ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են XI-XIII դդ.:

Նվիրաբերված արժեքները գյուղեր են, մշակելի հողատարածքներ, եկեղեցական գույք, գոթեր, դրամ և այլն:

Ի տարբերություն քաղաքային եկեղեցիների ձեռք բերած արժեքների, Կեչառիսի հոգևոր կառույցները չեն ստացել կրպակներ, արհեստանոցներ, հյուրանոցներ: Կեչառիսի վիմագրերում առկա են մի

⁵⁷ Ամր. էջ 72-76:

⁵⁸ Գրիգորյան Գր., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII-XV դարեր), Ե., 1981, էջ 52-54:

շարք եզրույթներ, որոնք ցույց են տալիս մշակելի հողատարածքների տեսակները:

Կեչառիսին նվիրաբերված արժեքներն այլ հաստատություններին նվիրաբերված կայքերի նման ունեցել են իրենց գները, որոնց համապատասխան նվիրատուների համար սահմանվել են արարողություններ:

Կեչառիսի հիմնական նվիրատուներնից էին երկրի ռազմավարչական ավագանու ներկայացուցիչները, խոշոր ավատատերերը, հոգևորականները և ուրիշներ:

*ԴՆԵԼ ԳՐԻԳՐՅԱՆ
ԴՕԱՐ ԽԱՇԱՏՐՅԱՆ
ՊԻՆԱՆ ԲԱ*

**ДАРЫ И ДАРИТЕЛИ МОНАСТЫРЯ КЕЧАРИСА
(XI-XIII вв.)**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию проблемы пожертвований и дарений, сделанных в пользу одного из знаменитых духовных и культурных центров средневековой Армении — Кечарисскому монастырю. На основе данных эпиграфических надписей XI-XIII вв., сохранившихся на стенах культовых зданий монастырского комплекса, выделяются и локализуются пожертвованные в пользу Кечарисского монастыря объекты движимого и недвижимого имущества. В их числе локализуются также села и поля в пределах городской черты Еревана и его округа. Исследуются вопросы, связанные с установленными церковью в пользу дарителей часами литургических богослужений, установленных церковью в пользу дарителей, а также сам сословный строй пожертвователей монастыря. Подтверждается тезис о том, что в Кечарисе, в отличие от городских духовных центров, в пользу церкви не жертвовались такие объекты недвижимости, как постоянные дворы, мастерские и ларьки.